

УДК 342.1

doi.org/10.30970/jcl.2.2023.2

Дмитро Белов

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет», заслужений юрист України, Україна
ORCID ID: 0000-0002-7168-9488
E-mail: dmitriy.belov@uzhnu.edu.ua

Мирослава Белова

доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства, Ужгородський національний університет, Україна
ORCID ID: 0000-0003-2077-2342
E-mail: myroslavabelova@gmail.com

ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО КОНСТИТУЦІЇ: ДОКТРИНА ТА ПРАКТИКА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

AMENDMENTS TO THE CONSTITUTION: DOCTRINE AND PRACTICE OF FOREIGN COUNTRIES

Dmytro Bielov | Myroslava Bielova

Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Constitutional Law and Comparative Jurisprudence, Uzhhorod National University, Honored lawyer of Ukraine, Ukraine /
 Uzhhorod National University, Ukraine /

Doctor of Law, Associate Professor, Department of Constitutional Law and Comparative Jurisprudence, Uzhhorod National University, Ukraine

Abstract | The Constitution of Ukraine, adopted on June 28, 1996, was to some extent a model for the future and a program of action. It was the Constitution of the renewed Ukraine, which reflected the still insignificant post-Soviet experience of constitutional construction. In this regard, it is not surprising that in the conditions of changing constitutional practice, the Constitution of Ukraine evolved to a certain extent by the end of the current decade compared to the 1996 model. Such a situation turned out to be inevitable in view of the adaptation of the Constitution to the modern political and legal reality. The constitution is an act of long-term action; therefore, stability is its important feature, which in turn does not mean the immutability of the constitution. Pursuing the goal of ensuring the stability of the Ukrainian legal system, the legislator from the further development of the constitutional reform did not exclude the possibility of timely constitutional changes in accordance with the specific historical conditions of the development of Ukrainian society and the Ukrainian state.

It was noted that when considering the development process of any written constitution, including the Constitution of Ukraine, it is important to pay attention to a number of circumstances that allow one to clearly see the nature, content and practical significance of this process. After all, it is difficult not to agree with the opinion of the lawyers of the XIX-XX centuries. that there are certain differences between a formal legal constitution, on the one hand, and a "living" constitution, on the other hand.

The authors come to the conclusion, summarizing the possible models of implementation of the constitutional and legal reform in Ukraine, that the approval of the new edition of the Constitution by the body of the representative constituent power seems to be the only, most effective way of its implementation. It can be the Constitutional or Legislative Assembly (Assembly). Although, as is known, the Constitution of Ukraine does not contain any mention of the constituent power body and the possibility of its approval of changes to the Constitution, including the approval of a new version of the Constitution of Ukraine. That is why the "legalization" of representative constitutive assemblies requires amendments to Chapter XIII of the Constitution of Ukraine in the manner provided by this very chapter.

Keywords: constitutionalism, constitutional reform, constitution, amendments to the constitution.

Анотація | Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року, була до певної міри моделлю майбутнього та програмою дій. Це була Конституція оновленої України, що відбила поки що незначний пострадянський досвід конституційного будівництва. У зв'язку з цим не дивно, що в умовах мінливої конституційної практики Конституція Україна до кінця поточного десятиліття в певній мірі еволюціонувала в порівнянні зі зразком 1996 року. Таке становище виявилось неминучим з огляду адаптації Конституції до сучасної політико-правової дійсності. Конституція є актом тривалої дії, тому стабільність є її важливою рисою, що у свою чергу не означає незмінності конституції. Маючи на меті забезпечення стабільності української правової системи, законодавець з подальшого розвитку конституційної реформи не виключив можливості своєчасних конституційних змін відповідно до конкретних історичних умов розвитку українського суспільства та української держави.

Відзначено, розглядаючи процес розвитку будь-якої писаної конституції, зокрема Конституції України, важливо звернути увагу на ряд обставин, що дозволяють чітко побачити природу, зміст і практичне значення цього процесу. Адже важко не погодитися з думкою юристів XIX-XX ст. про те, що між формальною юридичною конституцією, з одного боку, і «живою» конституцією, з іншого боку, існують певні відмінності.

Автори доходять висновків, підбиваючи підсумки можливих моделей втілення конституційно-правової реформи в Україні, чи не єдиним найбільш дієвим способом її реалізації видається затвердження нової редакції Конституції органом представницької установчої влади. Ним можуть бути Конституційні або Законодавчі збори (Асамблея). Хоча, як відомо, у Конституції України не міститься будь-якої згадки про орган установчої влади та можливість схвалення ним змін до Конституції, зокрема – затвердження нової редакції Конституції України. Саме тому «легалізація» представницьких установчих зборів потребує внесення змін до Розділу XIII Конституції України в порядку, передбаченому цим самим розділом.

Ключові слова: конституціоналізм, конституційна реформа, конституція, внесення змін до конституції.

Постановка питання. Сучасне конституційне законодавство України, як і вітчизняне законодавство загалом, являє собою динамічне явище. При цьому динаміка характерна не тільки для поточного конституційного законодавства, а й для Основного закону України. У цьому зв'язку особливого значення набуває дослідження еволюції і потенційного діапазону дії норм Конституції України.

Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року, була до певної міри моделлю майбутнього та програмою дій. Це була Конституція оновленої України, що відбила поки що незначний пострадянський досвід конституційного будівництва. У зв'язку з цим не дивно, що в умовах мінливої конституційної практики Конституція Україна до кінця поточного десятиліття в певній мірі

еволюціонувала в порівнянні зі зразком 1996 року. Таке становище виявилось неминучим з огляду адаптації Конституції до сучасної політико-правової дійсності¹.

Уже з 1997 року ряд вчених-конституціоналістів стверджували, що Конституція України відокремилася від її творців, почала своє реальне життя й ряд її норм стали тлумачитися та застосовуватися не зовсім так, як мислили собі ті, хто сформулював ті чи інші статті. Конституція подібно живому організму має власне існування та володіє потенційною здатністю до зміни.

Аналіз наукових джерел. Відзначимо, спеціально теорія та історія конституціоналізму в Україні досліджувалася такими вітчизняними ученими, як: А. Георгіца, В. Кампо, А. Крусян, О. Мироненко, М. Орзіх, С.Різник, М. Савчин, І. Словська, Н. Стецюк, П. Стецюк, В. Шаповал, С. Шевчук, Ю. Шемшученко. До окремих проблем формування та теорії конституціоналізму звертаються у своїх дослідженнях такі вітчизняні та зарубіжні вчені: Е. Барендт, Н. Боброва, С. Головатий, В. Журавський, М. Козюбра, І. Кравець, О. Марцеляк, Н. Мамітова, А. Медушевський, В. Мелашенко, О. Прієшкіна, А. Селіванов, Ю. Тихомиров, Ю. Тодика, В. Федоренко О. Фрицький, А. Шайо та ін.

Автори ставлять собі за **мету** розглянути окремі підходи в доктрині та у практиці зарубіжних країн щодо внесення змін до Конституції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Конституція є актом тривалої дії, тому стабільність є її важливою рисою, що у свою чергу не означає незмінності конституції. Маючи на меті забезпечення стабільності української правової системи, законодавець з подальшого розвитку конституційної реформи не виключив можливості своєчасних конституційних змін відповідно до конкретних історичних умов розвитку українського суспільства та української держави. Відомо, що відносини державної влади з суспільством і з окремою особою перебувають у зв'язку постійного розвитку, без чого фактично є неможливим соціальний прогрес. Стабільність Конституції України, неухильне виконання всіх без винятку її положень не можна розуміти як консервування чинних конституційних правоположень, ставлення до Конституції як до «священної корови»². Якраз своєчасні, обумовлені потребами суспільного розвитку, зміни чинних конституційних правоположень забезпечують стабільність Основного Закону України³.

Чинне конституційне законодавство України розвивається в особливих формах. Більшість з них мають стандартний характер, через що вони добре відомі юридичній науці та практиці. До низки таких форм слід, на наш погляд, віднести: 1) прийняття нових законів; 2) внесення змін та доповнень; 3) скасування закону в цілому або в частині (наприклад, внаслідок визнання окремих норм закону, що суперечать Конституції).

Розглядаючи процес розвитку будь-якої писаної конституції, зокрема Конституції України, важливо звернути увагу на ряд обставин, що дозволяють чітко побачити природу, зміст і практичне значення цього процесу. Адже важко не погодитися з думкою юристів XIX-XX ст. про те, що між формальною юридичною конституцією, з одного боку, і «живою» конституцією, з іншого боку, існують певні відмінності⁴.

Кожна конституція у зв'язку зі змінами в суспільному житті у співвідношенні політичних сил може, а часом і повинна бути змінена. В основі змін лежить народний суверенітет. Якщо є бажання виборчого корпусу, отримане на голосуванні, то до конституції можуть бути внесені зміни⁵.

Велика французька революція в свій час наступним чином закріпила цю ідею: «Національні установчі збори оголошують, що нація має невід'ємне право змінювати свою конституцію, проте

¹ Белов Д., Громовчук М., Правовий простір держави: конституційно-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 66. С. 46.

² Орзіх М. Конституційна реформа в Україні: пошук шляхів (до 4-ї річниці Конституції України). *Юридичний вісник*. 2000. №3. С. 81.

³ Селіванов А.О. *Право і влада суверенної України. Методологічні аспекти*. К., Видавничий дім. 2002. С.110.

⁴ Аничкин Е.С. Преобразование Конституции. *Вестник Томского государственного университета*. 2009. № 323. С. 202.

⁵ Громовчук М.В., Белов Д.М., Принцип гуманізму, як основоположний принцип побудови сучасної правової держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 65. С. 46.

беручи до уваги, що інтересам нації більш відповідає змінювати за допомогою засобів, запозичених із самої Конституції, лише ті статті, непридатність яких з'ясується на практиці, постановляє, що такі зміни будуть проводитися Зборами з перегляду...». В ст. 28 Конституції 1793 року сказано значно конкретніше: «Народ завжди зберігає за собою право перегляду, перетворення та зміни своєї конституції. Жодне покоління не може підпорядкувати своїм законам покоління майбутні»⁶.

Крім того, необхідно чітко визначити, що може бути зроблено конституцією, а що знаходиться поза межами її можливостей. А якщо говорити про те, що може бути забезпечено конституцією, то важливо з'ясувати, наскільки її ефективність залежить від ступеня її реалізації⁷. Конституція приймається і діє в тих чи інших умовах – політичних, економічних, соціальних, духовних, які можуть сприяти втіленню в життя її положень або цьому перешкоджати. Якщо політична сфера суспільства знаходиться в більш-менш стабільному стані, ефективно працює економічна система, склалася певна соціальна інфраструктура, конституційні принципи і норми будуть реалізовуватися, втілюватися в життя. В іншому випадку вони дадуть збій. Саме такий баланс між конституційно-правовими нормами та сформованою системою суспільних відносин можна назвати гомеостатичним⁸.

Термін життя конституції зумовлюється також її характером, втіленим в ній задумом. Довше інших живуть основні закони, в яких проголошуються загальні принципи та регулюються найзагальніші основи побудови та функціонування державної влади. Конституційно-правові зміни в цих випадках здійснюються не через конституцію, а через поточне конституційне законодавство. «До того ж, – зазначає Л. Єскіна, – така динаміка повинна носити «внутрішньоконституційний» характер, тобто не виходити за рамки положень основного закону. Якщо ж конституція не тільки визначає правову систему та державну організацію, але й декларує принципи економіки, соціальної і зовнішньої політики, детально регулює відносини у сфері прав і свобод людини та громадянина, вона буде більш вразлива з точки зору стабільності, тому що подібна конструкція відображає концепцію широкого підходу щодо меж конституційного регулювання»⁹.

У зв'язку з цим виникає питання: при всіх складнощах і проблемах втілення конституційних норм у фактичній дійсності можна зберегти в незмінному вигляді чинну конституцію, обійтися її реформами, чи потрібно приймати новий Основний закон країни?

На сьогодні склалися три основні підходи щодо теми конституційних змін. Так, зокрема, частина вчених виступає за ухвалення нової Конституції. «В конституції, – відзначає С. Авак'ян, – міститься велика кількість неясних, суперечливих і двозначних норм. Це вже той випадок, коли кількість переходить в якість і простим «латанням» основного закону не обійтися». Крім того, він вважає, що конституція «обліплена» багатьма міфами про її заслуги, про те, що вона «вперше» щось закріпила, «першою» відкрила дорогу розвитку нових суспільних відносин. Насправді це не так¹⁰.

Інша частина науковців виступає за реформу конституції, зміну її окремих положень. Основним аргументом в цьому випадку є те, що Конституція надає тим чи іншим органам державної влади надмірні повноваження, і тому необхідно відновити баланс між ними¹¹.

Існує і третя позиція за збереження в незмінному вигляді чинної конституції. Так, наприклад, в ряді країн «немає «революційної ситуації» і немає необхідності у фундаментальних конституційних чи трансформаційних змінах. Необґрунтовані зміни, нестабільність, нестійкість Конституції

⁶ Конституция и законодательные акты Французской республики. М., 1982. С. 81.

⁷ Ткачева, Н. А. Проблемы гарантированности основ конституционного строя : Дис. ... канд. юрид. наук спец. : 12.00.02 – «конституционное право; муниципальное право». 2004. С.147.

⁸ Белов Д.М., Тишков С.С., Грищенко І.В. Вдосконалення сучасного конституціоналізму шляхом перетворення конституції: окремі термінологічні питання. *Науковий вісник УжНУ. Серія "Право"*. Випуск № 31. Т 1. 2015 р. С. 73.

⁹ Єскіна Л.Б. Конституционная реформа: кризис или очередной этап?. *Правоведение*. 2001. № 2. С. 6.

¹⁰ Авак'ян С.А. Проблемы реформы Конституции. Конституционно-правовая реформа. М., 2000. С. 72.

¹¹ Варламова Н. Конституционная модернизация: игра в термины, игра в реформу или игра с огнем? *Конституционное право: восточноевропейское обозрение*. 2000. № 2. С. 122.

неминуче призведуть до того, що вся інша система правил, за якими живе суспільство, почне неухильно піддаватися сумніву, ерозії, розмиванню. І тоді спочатку дух, а потім і буква правил – будь-яких правил – почнуть втрачати своє значення»¹².

Отже, важливою теоретичною проблемою з численними практичними наслідками є питання про зміни у конституції. Зокрема, важливого теоретичного значення набуває проблема визначення суб'єктів ініціювання її змін, якими правами при цьому вони користуються, а також якою є процедура внесення змін до Основного закону.

Аналіз конституційно-правової практики зарубіжних країн з цього питання дозволяє зробити такі основні висновки. По-перше, в принципі право внесення змін до конституції має належати тим ж органам, які її прийняли. По-друге, влада, правомочна для внесення змін до конституції, визначається за видом конституції. По-третє, процедура внесення змін до конституції в принципі аналогічна процедурі її прийняття, згідно з принципом юридичної симетрії¹³.

Цілком правильним є твердження О. Оніщенко, що за змістом розділу XIII Конституції України новий Основний Закон не може бути прийнятий, хоча може бути здійснена ревізія (*прийняття нової редакції – Авт.*) чинного. Характерно, що у вітчизняній юридичній практиці ревізія звичайних законів здійснюється шляхом прийняття, по суті, нового за змістом закону, поіменованого «закон про внесення змін» до попереднього¹⁴.

Звичайно, кожна конституція у зв'язку зі змінами у суспільному житті у співвідношенні політичних сил може (а нерідко й повинна) бути змінена. Якщо конституції змінюються та доповнюються у тому ж порядку, що і звичайні парламентські закони, то ми маємо справу з гнучкими конституціями (Великобританія, Ізраїль, Нова Зеландія, конституційні закони Саудівської Аравії). Якщо ж конституції змінюються та доповнюються в особливому порядку, значно складнішому, ніж той, який прийнятий для звичайної законодавчої процедури, то перед нами – жорсткі конституції¹⁵.

Можна виділити декілька спільних рис, які притаманні процедурі зміни конституції. По-перше, суб'єктами права ініціативи конституційного перегляду є, зазвичай, ті, що і в нормальному законодавчому процесі. Як правило, ініціаторами є депутати. Але у Бельгії та Франції, наприклад, ініціатива конституційного перегляду належить не тільки парламентаріям, але і главі держави, який діє від імені Уряду.

По-друге, процедуру конституційного перегляду можна умовно поділити на два етапи — прийняття поправок парламентом та їх ратифікацію. Зокрема, у Франції після прийняття поправок до Конституції Президент Республіки призначає для ратифікації референдум або скликає Конгрес, який включає членів обох палат Парламенту (ст. 89 Конституції). У Греції поправки повинні бути прийняті Палатою депутатів, тобто парламентом двох скликань (ст. 110 Конституції). Особливість перегляду повного тексту або найбільш суттєвих частин Конституції Болгарії полягає в тому, що у такому разі народні збори (парламент) розпускаються й обираються Великі народні збори, які і проводять перегляд, після чого розпускаються, і на зміну їм приходять звичайний парламент — народні збори (ст. 153-163 Конституції)¹⁶.

По-третє, як правило, процедура розгляду проекту конституційних поправок є складнішою від процедури розгляду звичайного законопроекту. Зокрема, передбачаються підвищені вимоги до більшості голосів, необхідної для затвердження проекту, встановлюються спеціальні строки для розгляду проекту після його внесення тощо.

¹² Белов Д.М., Перетворення конституції в умовах нової парадигми українського конституціоналізму: теоретичні аспекти. *Порівняльно-аналітичне право*. № 2. 2014 р. С. 67.

¹³ Конституционное право зарубежных стран: учебник для вузов / под ред. М.В.Баглая. М: Норма, 2002. С. 331.

¹⁴ Оніщенко, О. В. Конституція України як основне джерело конституційного права України. Дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук спец. : 12.00.02 – «конституційне право». Київ, 2005. С. 231

¹⁵ Георгіца А.З. Конституційне право зарубіжних країн. К., 2004. С. 45.

¹⁶ Георгіца А.З. Конституційне право зарубіжних країн. К., 2004. С. 55.

По-четверте, для підготовки конституційних поправок іноді утворюються спеціальні органи (наприклад, в Австралії в 1958 р. був утворений спеціальний консультативний орган, який попередньо розглядав проекти перегляду Конституції. У Фінляндії та Швеції парламенти утворюють зі свого складу конституційну комісію для підготовки проекту)¹⁷.

По-п'яте, у переважній більшості країн у процедурі зміни конституції обов'язково бере участь глава держави. Зазвичай він промульгує поправки.

По-шосте, у ряді країн передбачена т. зв. «народна ініціатива» як можливість ініціювання поправок до конституції. В Австрії та Швейцарії вимагається не менше 100 тис. підписів виборців для цієї мети, в Італії — не менше 50 тис.

Зрештою, варто звернути увагу ще на один момент. Деякі конституції передбачають більш складний порядок для повної конституційної реформи порівняно з частковою (конституції Іспанії, Куби, Швейцарії та ін.)¹⁸.

Висновки. Підбиваючи підсумки можливих моделей втілення конституційно-правової реформи в Україні, чи не єдиним, найбільш дієвим способом її реалізації видається затвердження нової редакції Конституції органом представницької установчої влади. Ним можуть бути Конституційні або Законодавчі збори (Асамблея). Хоча, як відомо, у Конституції України не міститься будь-якої згадки про орган установчої влади та можливість схвалення ним змін до Конституції, зокрема – затвердження нової редакції Конституції України. Саме тому «легалізація» представницьких установчих зборів потребує внесення змін до Розділу XIII Конституції України в порядку, передбаченому цим самим розділом.

Список використаних джерел

Бібліографія:

1. Авакьян С.А. Проблемы реформы Конституции. Конституционно-правовая реформа в государстве. М., 2000. 155 с.
2. Аничкин Е.С. Преобразование Конституции. Вестник Томского государственного университета. 2009. № 323. С. 202-206.
3. Белов Д.М., Перетворення конституції в умовах нової парадигми українського конституціоналізму: теоретичні аспекти. Порівняльно-аналітичне право. № 2. 2014 р. С. 67-69.
4. Белов Д.М., Тишков С.С., Грищенко І.В., Вдосконалення сучасного конституціоналізму шляхом перетворення конституції: окремі термінологічні питання. Науковий вісник УжНУ. Серія «Право». Випуск № 31. Т 1. 2015 р. С. 71-75.
5. Варламова Н. Конституционная модернизация: игра в термины, игра в реформу или игра с огнем? Конституционное право: восточноевропейское обозрение. 2000. № 2. С 122-124.
6. Георгіца А.З. Конституційне право зарубіжних країн. К., 2004. 318 с.
7. Громовчук М.В., Белов Д.М., Принцип гуманізму, як основоположний принцип побудови сучасної правової держави. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. 2021. Випуск 65. С. 46-50.
8. Ескина Л.Б. Конституционная реформа: кризис или очередной этап? Правоведение. 2001. № 2. С. 6-9.
9. Конституционное право зарубежных стран: учебник для вузов / под ред. М.В.Баглая. М: Норма, 2002. 832 с.
10. Конституция и законодательные акты Французской республики. М., 1982. 420 с.
11. Онщенко, О. В. Конституція України як основне джерело конституційного права України. Дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук спец.: 12.00.02 – «конституційне право». Київ, 2005. 216 с.
12. Орзіх М. Конституційна реформа в Україні: пошук шляхів (до 4-ї річниці Конституції України). Юридичний вісник. 2000. №3. С. 81 – 85.
13. Селиванов А.О. Право і влада суверенної України. Методологічні аспекти. К., Видавничий дім, 2002. 723 с.
14. Ткачева, Нелля Александровна. Проблемы гарантированности основ конституционного строя: Дис.... канд. юрид. наук спец.: 12.00.02 «конституционное право; муниципальное право». 2004. 179 с.

¹⁷ Георгіца А.З. Конституційне право зарубіжних країн. К., 2004. С. 69.

¹⁸ Г Георгіца А.З. Конституційне право зарубіжних країн. К., 2004. С. 121.

References

Bibliography:

1. Anychkyn E.S. Preobrazovanye Konstytutsyy. Vesnyk Tomskoho hosudarstvennogo unyversyteta. 2009. № 323. S. 202-206.
2. Avakian S.A. Problemy reformy Konstitutsii. Konstitutsionno-pravovaia reforma v gosudarstve. M., 2000. 155 s.
3. Bielov D.M., Peretvorennia konstytutsii v umovakh novoi paradyhmy ukrainskoho konstytutsionalizmu: teoretychni aspekty. Porivnialno-analitychne pravo. № 2. 2014 r. S. 67-69.
4. Bielov D.M., Tyshkov S.S., Hryshchenko I.V., Vdoskonalennia suchasnoho konstytutsionalizmu shliakhom peretvorennia konstytutsii: okremi terminolohichni pytannia. Naukovyi visnyk UzhNU. Serii «Pravo». Vypusk № 31. T 1. 2015 r. S. 71-75.
5. Eskina L.B. Konstitutsionnaia reforma: krizis ili ocherednoi etap? Pravovedenie. 2001. № 2. S. 6-9.
6. Heorhita A.Z. Konstytutsiine pravo zarubizhnykh krain. K., 2004. 318 s.
7. Hromovchuk M.V., Bielov D.M., Pryntsyp humanizmu, yak osnovopolozhnyi pryntsyp pobudovy suchasnoi pravovoi derzhavy. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo unyversytetu. Serii Pravo. 2021. Vypusk 65. S. 46-50.
8. Konstitutsiia i zakonodatelnye akty Frantsuzskoi respubliki. M., 1982. 420 s.
9. Konstitutsionnoe pravo zarubezhnykh stran: uchebnyk dlia vuzov / pod red. M.V.Baglaia. M: Norma, 2002. 832 s.
10. Onishchenko, O. V. Konstytutsiia Ukrainy yak osnovne dzherelo konstytutsiinoho prava Ukrainy. Dys... na zdobuttia nauk. stupenia kand. yuryd. nauk spets.: 12.00.02 – «konstytutsiine pravo». Kyiv, 2005. 216 s.
11. Orzikh M. Konstytutsiina reforma v Ukrainy: poshuk shliakhiv (do 4-yi richnytsi Konstytutsii Ukrainy). Yurydychnyi visnyk. 2000. №3. S. 81 – 85.
12. Selyvanov A.O. Pravo i vlada suverennoi Ukrainy. Metodolohichni aspekty. K., Vydavnychiy dim, 2002. 723 s.
13. Tkacheva, Nellia Aleksandrovna. Problemy garantirovannosti osnov konstitutsionnogo stroia: Dis... kand. iurid. nauk spets.: 12.00.02 «konstitutsionnoe pravo; munitsipalnoe pravo». 2004. 179 c.
14. Varlamova N. Konstitutsionnaia modernizatsiia: igra v terminy, igra v reformu ili igra s ognem? Konstitutsionnoe pravo: vostochnoevropeiskoe obozrenie. 2000. № 2. S 122-124.